

על כתיבתו העברית של רבי סעדיה אבן דנאן הראשון

משה בר־אשר

דברי רקע

1. משפחת אבן דנאן היא אחת המשפחות שניתן לעקוב אחריה בספרד ובמרוקו זה כ־650 שנה ואולי יותר מזה, מאז סב סבו של ר' סעדיה אבן דנאן הראשון (רס"ד).¹ במאה וחמישים השנים האחרונות מוכרים כמה מגדולי החכמים בפאס מבני המשפחה: ר' יצחק אבן דנאן בעל החיבור "ליצחק ריח" איש המאה הי"ט;² החכם הגדול ר' שלמה אבן דנאן בעל החיבור "אשר לשלמה",³ מי שהיה ראב"ד פאס וחבר ההרכב הראשון של בית הדין הרבני הגדול בעיר הבירה רבאט עם ר' רפאל אנקאווה בראשית שנות העשרים של המאה העשרים. אחרון החכמים הגדולים מהמשפחה הזאת הוא ר' שאול (המכונה סאויל) אבן דנאן, בנו של רבי שלמה, בעל החיבור "הגם שאול",⁴ מי שהיה הראב"ד בבית הדין הגדול ברבאט אחרי ר' יהושע בירדוגו באמצע המאה העשרים ועד סמוך לעלייתו ארצה בסוף שנות השישים.

2. הדמות החשובה ביותר בראשוני שלשלת היוחסין הזאת הוא בלא כל ספק ר' סעדיה אבן דנאן הראשון, איש המאה הט"ו, בעל ספר השרשים,⁵ שנודע גם בפיוטיו הרבים⁶ ובכמה תשובות חשובות בענייני הלכה, כתשובה המפורסמת שלו על יהדותם של האנוסים.⁷ אין

* מאמר זה מבוסס על הרצאה שנשאתי בכינוס "פאס – אלף שנות יצירה", שנתקיים באוניברסיטת בראילן בכו-כח באייר תשס"ד.

1 ר' סעדיה בן מימון אבן דנאן מונה חמישה דורות שקדמו לו: מימון בן משה בן מימון בן משה בן מימון (ראה כהן, עמ' 18).

2 ר' יצחק נולד בשנת תקצ"ו (1836) ונפטר בתר"ס (1900); ראה מה שכתב עליו בן־נאים, דף עו ע"א). ספרו "ליצחק ריח" ראה אור בליוורנו בשנת "ונפצות יהודה" (=תרס"ב); מהדורת צילום של מהדורה זו יצאה בירושלים בשנת תשמ"ו.

3 ר"ש אבן דנאן נולד בשנת תר"ח (1848) ונפטר בתרפ"ט (סתיו של 1928 – ראה בן־נאים, דף קיד ע"ב-קטו). ספרו "אשר לשלמה" ראה אור בירושלים בשנת תרס"ו.

4 ספרו "הגם שאול" בשני חלקים נדפס בפאס בתש"ט – ראה מה שכתב על משפחת אבן־דנאן ועל שלושת החכמים הנ"ל הרב שלמה דיין בהקדמתו לספר "ליצחק ריח" מהדורת תשמ"ו בעמ' 2-14 (משום מה לא צוינו שם מספרי העמודים).

5 ההקדמות לספר השרשים ראו אור אצל כהן. מהדורה שלמה של החיבור, אך לקויה ביותר, היא מהדורתה של חיימנס־סאנצ'ס (ראה מה שכתב עליה ממך).

6 ראה גויבאור בהקדמתו בעמ' III (ושם יש הפניות לקודמיו), וכן עמ' 7-18; וראה גם: עובדיה עמ' 68-87; כהן עמ' 167-187, 227-258.

7 ראה עובדיה, עמ' 1-7.

ספק שרס"ד הוא אחד מחשובי החכמים בספרד ובצפון אפריקה בתקופה שלאחר פרעות קנ"א (1391). הגם שאיננו יודעים אם ישב בפאס, מכל מקום הוא הדמות החשובה בראשוני השושלת של בני אבן דנאן בעיר הזאת.

בעיונו זה אנו באים להתחקות במעט על כתיבתו העברית כפי שהיא ניבטת מכמה מחיבוריו. מטבע הדברים לא נוכל לפרוש כאן יריעה רחבה, אלא נסתפק בעיון קצר ובהדגמה מצומצמת בלבד.

כתיבתו של רס"ד

3. בעיסוק בכתיבתו העברית של רס"ד יש לבחון גם את שירתו וגם את כתיבתו העיונית. רבנו הוא אחת החוליות האחרונות בכתיבה העברית בימי הביניים במיטבה. אמת, כמה וכמה חכמים שבאו דורות רבים אחריו במגרב רשמו הישגים חשובים בכתיבתם העברית כשירי היפים והמתחכמים של רבי יעקב אבן צור (=היעב"ץ המערבי) איש פאס;⁸ או כשירתו המגוונת ורבת האנפין של ר' דוד בן אהרן חסין איש מפנאס, זו שזכתה למהדורה חשובה בשנים האחרונות ממש בידי אפרים חזן ועל ידו הנרי אלבו;⁹ או כשירתו בעלת הניחוח החדש של ר' דוד אלקיים איש מוגדור.¹⁰ אבל זה וזה, וגם זה, ודומיהם, מייצגים כתיבה מסוג אחר; וכבר עיינו בהן כמה וכמה חוקרים.¹¹

4. על דרך הכלל נאמר כי המעיין בעברית שכתב רס"ד מוצא בה עדויות נוספות לשימושים נדירים שעלו בעברית בימי הביניים בידי טובי הכותבים שלפניו. יש שימצא בה חידושי לשון רבים בעיקר בשל כורח המשקל או בשל דרכי החריזה, ויש שיגלה בה חידושים של רס"ד בלא כל אילוצים ספרותיים. שלוש הבחינות הללו מוצאות את ביטויין בשפעי דוגמות שהעלינו בבירורינו בכתיבתו של רס"ד. נבוא להדגים אותן ולעיין עיון קצר בדוגמות שנביא; אף נבוא לצרף מעט מעדויותיו למסורות קדמוניות בקריאתן של מילים עבריות אחדות.

א. השימוש בלשונות נדירים

5. אכן מוצאים אנו בכתיבתו של רס"ד לא מעט מילים נדירות שכבר תועדו בכתיבתם של חכמים בימי הביניים – עדותו שלו אך מבססת את תיעודן של המילים. הרי שתי דוגמות בולטות:

נְפִישָׁה (=מנוחה). השיר הקצר המדגים את משקל פְּעוּלִים פְּעוּלִים פְּעוּלִים פְּעוּלִים הוא בן שני טורים. הרי הוא לפנינו:¹²

8 ראה ברתקה.

9 ראה חזן ואלבאו.

10 ראה למשל: שיטריט, ר' דוד; שיטריט, שירה ופיוט, עמ' 277-315.

11 ראה למשל, חזן, ארמית ועברית; חזן, לשון; אלקיים, עמ' 246-350.

12 ראה כהן, עמ' 81-82.

ינוק שד האשישה, ותמצא בו נְפִיֶשָה¹³
ובשכר הדרישה, תחי יום הפרישה.

יצוין כי מילון בן־יהודה מביא ארבע עדויות למילה נְפִיֶשָה (שם הפעולה של נֶפֶשׁ), מספרות ימי הביניים. אחת הדוגמות היא מתשובות הגאונים מהדורת הרכבי; דוגמה אחרת לקוחה מפיוט של רשב"ג "יגיעים בימי מצאה נפשם נְפִיֶשָה" ("הצפור או דרוו"); דוגמה נוספת הובאה ממחזור תימני ליום הכיפורים והדוגמה הנ"ל מפיוטו של רס"ד.¹⁴
בְּרִיקוֹת¹⁵. בקטע הכלול בהקדמה העברית לספר השרשים כותב רס"ד כך:

והמלה היא במדרגת המקרה הנשוא במקרה אחר כמו הנטייה בקו והבריקות בגוון והזמן בתנועה.¹⁶

מילון בן־יהודה, שהביא את הערך בְּרִיקוֹת, מגדיר אותו "תכונת דבר המבריק" ומדגים את דבריו בשתי מובאות: האחת מפירוש הרשב"ע לתורה (שמות ז, יא); "והוא כמו בריקות ואש עוברת וזאת אחיזת עיניים",¹⁷ והשנייה מ"מגן אבות" לרשב"ץ:¹⁸ "האופנים שהיו בתכלית הזוהר והבריקות". הדוגמה שהבאתי לעיל מרס"ד מרחיבה את התייעוד של המילה הנזכרת.

ב. חידושי צורה בשל דוחק השיר

6. המעיין בשירתו של רס"ד יגלה שפעמי מילים המלמדות על צורות רבות שרס"ד חידשן בשל צרכים פרוזודיים. גם כאן אסתפק בהדגמה קצרה.

אַהֲתִיר עֲבוֹת נוֹד וְאֵת קוֹשְׁרָה
וְאֶשְׁמֹר בְּרִיתְךָ וְאֵת קוֹשְׁרָה:¹⁹

השיר הקטן הזה מדגים את המשקל, פְּעוּלִים פְּעוּלִים פְּעוּלִים פְּעוּלִים. הכותב החזיר את הה"א של בניין הפעיל – אַהֲתִיר – על פי צורות כמו יְהוֹשִׁיעַ. משום שביקש לפתוח את הטור ביתד ותנועה, כתב אַהֲתִיר במקום אֲתִיר.

בשיר "אחי תמודות אאסוף אסף"²⁰ באה השורה הזאת: "גַחַל בַּשָּׁחַל תִּשְׁלַח / זַחַל מִפְּצַע תִּמְלַח". אין ספק שרצון המשורר לחרוץ חריזה פנימית את המילה "גחלת" עם המילים שחל, זחל, הוא שעיבר את צורתה לַגַחַל (שאינה מילה חדשה).

13 רוב הניקודים שאני מביא במאמר זה נוספו בידי (על יסוד משקליהם של השירים!), אלא אם צוין דבר אחר (ראה למשל להלן, הערה 15).

14 מילון בן־יהודה מצטט את הדוגמה על פי נויבאור עמ' 12. המעיין במאגר של פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בראילן ימצא דוגמאות נוספות של השם הזה בתשובות הגאונים מהדורת הרכבי.

15 כך ניקד אל נכון מילון בן־יהודה.

16 ראה כהן, עמ' 119.

17 ראה הפירוש הארוך לראב"ע בפסוק הנזכר במהדורה "תורת חיים", ירושלים תשנ"ג.

18 ראה ההפניה שהובאה במילון בן־יהודה בערך בְּרִיקוֹת. נעיר כי בפרויקט השו"ת של בראילן באה רק הדוגמה מפירוש ראב"ע לתורה!

19 ראה כהן, עמ' 81.

20 ראה עובדיה, עמ' 70-71. המובאה לקוחה מן השיר הרביעי בעמ' 71.

7. ויש שהחרוזו בסופי הבתים גורר צורות דקדוקיות חורגות בכתיבתו של רס"ד, כדבר הזה מצאתי לרוב בשיר שכתב על "ששה סדרי משנה". כבר בפתיחה לשיר, כאשר המשורר רומז למסכתות כלאים, שביעית ותרומות, הוא כותב 'וכלאי שביעית עוזב לך וְהַתְּרִים';²¹ וברמו למסכתות ערלה וביכורים כתוב 'וערלה תאבד ובכורים הָרִים'.²²

יושם נא לב שכתב "התרים" (=הַתְּרִים) ולא "התרים" (=הַתְּרִים), וכן כתב "הרים" (=הָרִים) ולא "הרים" (=הָרִים).²³ נקט כאן צורות ציווי על דרך "אל נקמות ה' אל נקמות הופיע, השב גמול על גאים" (תהלים צד א-ב); מצאנו כאן הופיע ולא הופיע²⁴ כמצופה. וכמו שנתקיים בברכת המזון בנוסח אשכנז בתוספת לשבת, "רצה והחליצנו ה' אלהינו... וברצונך הַנִּחַ לנו ה' אלהינו" ולא "הַנַּח לנו". ברור כי מה שהכריע את הכף אצל רס"ד לבחור בצורות הַתְּרִים וְהָרִים הוא החרוז הָרִים, החותם את כל בתי השיר.

8. החרוז הָרִים הוביל לחידושים אחרים בשירו של רס"ד.

הנה מספר דוגמות בלבד:

כידוע השם בַר (=בֶּן) נשאל מן הארמית לעברית כבר בתקופת המקרא כעדות הפסוק המפורסם "מה בְּרִי ומה בַר בְּטָנִי ומה בר נדרי" (משלי לא, ב) כפי שהבינו כל הקדמונים. הריבוי של השם הזה הוא בארמית בְּנִין ובעברית בָּנִים. לפיכך נקטו הקדמונים בדברים עברית או ארמית בצורה בְּרִים-מכא וברבים בְּנִי-מכא; בַר עונשין – בְּנִי עונשין. אבל רס"ד שנצרך לחרוז הָרִים, כתב בבית המפרט את פרקים ה'–" של מסכת בבא קמא "ושור הכונס צאן מרובה החובל והגוזל לברים".²⁵ המילים "והגוזל לברים" רומזות לפרק העשירי של המסכת, הפותח במילים "הגוזל ומאכיל את בניו". בשירו של רס"ד בָּנִי נעשו בָּנִים בלא כינוי והומונו במילה בָּרִים לתקנת החרוז, כפי שהיטיב להעיר המהדיר האחרון על אתר.²⁶

9. והרי דוגמה נוספת. בהצגת חמשת הפרקים הראשונים של מסכת בבא בתרא נוקט רס"ד "ובתרא: שותפין ולא יחפור חזקת המוכר בית והמוכר אֲדָרִים".²⁷ הביטוי "והמוכר אדרים" מכוון לפרק ה': "המוכר את הספינה מכר את התורן ואת הנס". על כך אומרת הגמרא "נס – אדרא"²⁸ (ב"ב דף עג ע"א). ופירש רש"י על אתר: "אדרא – הוא הוילון שפורסים על התורן להוליך את הספינה ברוח, ויילא"²⁹ בלעז". השם אדרא שבבבלי נתגלגל אצל רס"ד ללשון רבים, כמו שעשה בשמות אחרים:³⁰ "והמוכר אדרים".³¹ וכך קנתה לה העברית במשיכת

21 ראה שם, עמ' 72.

22 ראה שם.

23 מיותר להעיר כי אין מקום להניח שאצל רס"ד נתחלפו צירי וחיריקי זה בזה, לפי שנהגו שתיהן. תופעה זו, המוכרת בצפון אפריקה במאות השנים האחרונות, אין לה הד אצל רס"ד.

24 בדומה לצורות הוֹדַע (תהלים צ, יב, בסוף פסוק; גם הופיע שבמזמור צד, א, באה בהפסק), וְהַצְלַח (מלכים א כב, יב).

25 ראה עובדיה, עמ' 80.

26 ראה שם, הערה 49.

27 ראה עובדיה, עמ' 80.

28 זו הגירסה בדפוסי התלמוד הבבלי ובכלל זה בש"ס דפוס וילנא.

29 זה השם (= מִפְרָש) בצרפתית של ימינו.

30 ראה הערה 35 להלן.

31 איננו יודעים איך קרא רס"ד את השם הזה – "אֲדָרִים" או "אֲדָרִים" – או קריאה אחרת.

חרוז את המילה הארמית. ברור הוא שחיפוש אחרי מילה הנחתמת בהברה יָרים ובקיאותו הגדולה של רבנו בתלמוד היא שאפשרה את השאילה ואת עיבור הצורה.

10. דוגמה לא פחות יפה מקודמותיה היא הרמיזה לפרק ה' של גיטין: "הניזקין שמין להן בעידית". זה נרמז בשירו של רס"ד במילים "וניזקין שוֹעֲרִים".³² ברי כי החרוז הוא שזימן את שוֹעֲרִים במקום שָמִין של לשון המשנה. נראה כי העדיף את שוֹעֲרִים על פני מְשַׁעֲרִים (בבניין פיעל) על פי הפסוק "שָׁעַר בנפשו" (משלי כג, ז), לפי שפירשו לשון שוֹמֵה וְהַעֲרָכָה.³³
11. ויש עוד כהנה וכהנה שינויים בדקדוק שעלו בשירו של רס"ד בשל כורח החרוז וצרכי השקילה כדוגמאות המובאות בזה:

- מְעַשְׂרִים במקום מְעַשְׂרוֹת (עמ' 86)
- עוֹרִים במקום עוֹרוֹת (עמ' 84)
- צָרִים במקום צָרוֹת³⁴ (עמ' 76)
- קִירִים במקום קִירוֹת (עמ' 85)
- שׁוֹפְרִים במקום שׁוֹפְרוֹת (עמ' 77)
- שְׁטָרִים במקום שְׁטָרוֹת (עמ' 75)
- שְׁעָרִים במקום שְׁעָרוֹת (עמ' 78).³⁵

הרוצה לשער יוכל לומר שאילו נודעו לבני הדורות הבאים השיר על המשנה ושירים אחרים של משורר גדול ואמן לשון כרס"ד, אפשר להניח שחלק מחידושי הלשוניים שנעשו לצורך שעתם ולצורך מקומם בשל טעמים פרוזודיים, היו נקלטים בכתיבה הכללית.

ג. חידושי לשון

12. ואין חסרים בכתיבתו של ר' סעדיה אבן דנאן גם חידושי לשון ממש בלא כל כורח ספרותי או סגנוני. אתה מוצא אצלו, כמו אצל גדולי הכותבים, שני סוגי חידושים: א – חידושי מילים ממש, שלא נודעו לפי שעה מכל מקור אחר, ב – חידושי משמעות במילים קיימות. אדגים את דברי בזה וגם בזה. ואתחיל בכמה מילים שחידש.
13. בשיר המדגים את המשקל, פְּעֻלוֹלִים מתפְּעֻלִים פְּעֻלוֹלִים כלול הבית הזה:

לִי עֲגוּבָה בְּרָה כַחמָה וטוֹבָה, עַל יְצוּעֵי תַאִיר כְּמוֹ הַמַּאֲרוֹת.³⁶

המילה עֲגוּבָה, כינוי לנערה או לאשה נחשקת, מתועדת פעם אחת ויחידה במילון בן־יהודה על פי שירו הנ"ל של רס"ד, ועד היום לא נמצא לה כל תיעוד אחר בכל מאגר שבדקתי.

- 32 ראה עובדיה, עמ' 79.
- 33 כך הבין למשל ראב"ע שכתב "שער פועל עבר מן 'מאה שערים' (בראשית כו, יב), כלומר באיש ישים שיעור בנפשו".
- 34 הגם שמדובר בצורת נקבה ביולוגית (צְרוּתִיהָ של אִשָּׁה), נקט צָרִים – ולא צָרוֹת – בשל כורח החרוז.
- 35 ולא ראיתי לפרט כאן מקומות שמחמת החרוז ננקטה בהם צורת רבים במקום צורת יחיד, כגון מְאָמְרִים במקום מְאָמֵר (עובדיה עמ' 78), נְזִירִים במקום נְזִיר (עמ' 72) וכיצא בהם. וראה הדוגמה שהובאה לעיל ליד ציון 31.
- 36 ראה כהן, עמ' 79.

אבוא להרחיב מעט בעניינה של מילה זו.

נראה שרס"ד יצר את עגובה על יסוד עגב המקראי שעניינו חֶשֶׁק, התאווה, התעלס באהבים, כגון "בני אשור אשר עגבה עליהם" (יחזקאל כט, ט), ו"מאסו בך עגבים"³⁷ (ירמיהו ד, ל). אבל אני מציע לבדוק כיוונים משלימים. אפשר שהדבר נסתייע גם בפועל המקביל הערבי; 'a aba' בבניין הראשון, 'a' בבניין הרביעי בערבית הספרותית, שעניינם מצא חן, עורר התפעלות. גלגולם של בניינים אלו במרוקו הוא 'zab' (בפי מוסלמים), 'zab' (בפי יהודים); פועל זה נאמר לעתים קרובות על נערה או על אשה המוצאת חן בעיני גבר והוא חושק בה. היא היתה 'zuba' בשביל החושק בה.

יתרה מזאת, בערבית של יהודי מרוקו, כמעט בכל להגיה, נזדהו ה' ז' וה' z בהגייתם; שני העיצורים נתלכדו ב-z. ושואל אני האם השינוי הזה לא נתרחס כבר בפי יהודי אנדלוסיה ובכלל זה בפיו של רס"ד איש גרנדה. אם אכן קרה כדבר הזה, יש מקום לשאול אם אין בצורה עגובה הַד גם למילה הערבית 'azba', שבערבית הספרותית מציינת רווקה ובערבית המדוברת בפי מוסלמים ובפי יהודים במגרב כאחד, הגלגול המאוחר שלה – 'zba' – מציין נערה בתולה, נערה שהגיעה לפרקה.

אם כך, אולי יש במילה עגובה הַד גם של 'zba' (=נערה בתולה) וגם הַד של 'zuba' (=נחשקת) – מן 'zb/zb'. השערה זו טעונה כמובן אישוש ואינה יוצאת מגדר הצעה הזקוקה לראיה חותכת.

14. חידוש מעניין ביותר הוא המילה הַקְדָּם, שם הפעולה של הפועל הַקְדָּם. הַקְדָּם מוכרת כל כך בעברית שלנו בעיקר בתואר הפועל בְּהַקְדָּם. השם הזה, נקרה כנראה לראשונה, ככל הידוע לנו לעת הזאת, בכתבתו העברית של רס"ד; ולא מצאנוהו בכל מאגר אחר, לפני העת החדשה, וגם כאן רק בתואר הפועל: "בהקדם". בדברו על ר' יונה אבן ג'נאח ועל רד"ק ועל ר' שמואל הנגיד כותב רס"ד את המילים הבאות:⁴⁰

וחס וחלילה לנו שניחס חסרון לרבותינו אלה מפני הבנתנו המעוטה,⁴¹ כי להם מעלת ההקדם ויתרון החכמה⁴² והלמוד, ובאורם ראינו אור ומטפטוף מטרם שתינו.

כוונת האמירה "להם מעלת ההקדם ויתרון החכמה" ברורה. הצירוף "מעלת ההקדם" עניינו מעלת הקדימות. רס"ד רוצה לומר שהנגיד, ואבן ג'נאח ורד"ק קודמים לחכמי לשון אחרים בזמן, והם יתרים עליהם בחכמה ובלימוד (או שמא ביקש לומר: חכמים אלו קודמים לאחרים [לא בזמן אלא] במעלתם ביתרון החכמה והלימוד).

37 כמעט כל ההופעות של השורש עגב במקרא – הפועל עגב (X7) והשמות עגבה (X1; יחזקאל כג, ז), עגבים (X2; שם לג, לא-לב) – באות ביחזקאל, זולתי דוגמה יחידה זו מירמיהו.

38 ראה מילון קולין, כרך V עמ' 1228.

39 ראה שם, עמ' 1258.

40 ראה כהן, עמ' 189.

41 הוספתי בקטע זה את שני הפסיקים להקלת הקריאה.

42 כהן טעה וכתב שם "ויתרון ההסכמה", בניגוד גמור למה שרואים היטב בתצלום כתב היד שהוא מביא עמ' 188: "ויתרון החכמה".

15. והנה דוגמה שלישית. בשיר השבח למורה נבוכים לרמב"ם נתבקשה לרס"ד צורת הבינוני הסביל של השורש נש"ך בבניין קל פעמיים. וכן הוא כותב:

ומרה על נשיכי הכסילות / צריו מליו וחיו הנשוכים.⁴³

אם גרסה נכונה לפנינו, אנו רואים כי בצלע הראשונה נקט כנראה את צורת הנסמך ברבים נְשִׁיכִי, מן היחיד נְשִׁיךְ, ובחתימת הצלע השנייה נקט הַנְּשׁוּכִים, צורת הרבים של הבינוני הסביל הידוע במשקל פעול, נְשׁוּךְ. ולא מצאנו שמישהו אחר קדם את רבינו ביצירת הצורה נְשִׁיךְ. יש לשים לב שמילה זו לא נתבקשה בשל כורח החרוז או המשקל, אלא נראית מעשה של גיוון בסגנון כפי שמצאנו שְׁלִיחַ וְשְׁלִיחַת זו ליד זו בגירסת כתב יד קאופמן במשנת גיטין (ג, ו): "אין השליח האחרון צריך שיאמר... אלא אומ' שְׁלִיחַת בית דין אני".

עם זאת צריך להעיר כי דוגמה זו יכולה להיות דוגמה שאין בה ממש, אם נתחלפה בטעות למעתיק מן המעתיקים או למדפיס וי"ו ביו"ד.

16. נבוא עכשיו אל מילים וצירופים שרס"ד השתמש בהם במשמעויות חדשות, והפעם אתן דעתי לשני צירופים הקשורים בשמותיה של העברית.

4 – "מוסְרִים" בפיו הוא שם עצם שעניינו "חכמי המשנה". הדבר משתקף אצלו בביטוי "ושנו חכמים בלשון מוסרים" (השיר על המשנה).⁴⁴ גם כאן ניכר שהחרוז יָרִים הוא אבי הבחירה הזאת. נקל לראות שמהדהד כאן משפט הכותרת הפותח את פרק "קניין תורה" (=פרק "רבי מאיר") שנספח בדורות קדומים למסכת אבות:⁴⁵ "שנו חכמים בלשון המשנה, ברוך שבחר בהם ובמשנתם".

בשימוש במילה "מוסרים" כאן יש רמיזה ברורה למשנת אבות א, א: "משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע ויהושע לזקנים... ונביאים מסרוה לאנשי הכנסת הגדולה". החכמים שלהם נמסרה התורה שבעל פה היו אצל רס"ד ל"מוסרים" (לפי שגם הם המשיכו את תהליך המסירה). וכך הייתה "לשון חכמים" ל"לשון מוסרים".

17. ויש צירוף אחר ידוע, שגם אותו הוציא רס"ד מידי פשוטו וגלגל בו הוראה אחרת. השיר המדגים אצלו את המשקל פְּעוּלִים מְפּוּעָלִים פְּעוּלִים פּוֹתַח בְּבֵית הַזֶּה:

התדמה שפת עבר לניב כוש ופוט

הְקוּל יַעֲקֹב ידמה לקול לועזים⁴⁶

ארבעה צירופים המכוונים לשמותיהן של לשונות נקט רס"ד בבית הזה: "שפת עבר"; "ניב כוש ופוט"; "קול יעקב"; "קול לועזים".

הצירופים הראשון והשלישי עניינם אחד: "העברית"; וקרוב לוודאי מכוון בהם ל"לשון המקרא". לעומת זאת הצירופים השני והרביעי מכוונים לשפות זרות. שְׁפָה, נִיב וקוּל משמשים

43 ראה עובדיה, בשורה הראשונה בעמ' 70.

44 ראה שם, עמ' 82.

45 ראה שרביט, עמ' 223 ואילך.

46 ראה כהן, עמ' 173.

יצחק מברך את יעקב.

מתוך: הגדת סרייבו, ספרד, ברצלונה, המאה ה-14 באדיבות המוזיאון הלאומי של בוסניה, סרייבו

כאן בהוראה אחת: "לשון"; במשמעות language באנגלית, langue בצרפתית, sprache בגרמנית, luğa(h) בערבית וכיו"ב. לענייננו חשוב לציין את העובדה שרס"ד נטל את הצירוף המקראי "קול יעקב" מן הפסוק (בראשית כז, כב), המכוון לקול כמשמעו, בדברו על קולו של יעקב בניגוד לידיו של עשו, ושיווה לו הוראה חדשה בהעבירו אותו לציין את שפתו של יעקב כעם.

18. בכלל יש להדגיש את נטייתו של רס"ד לדבר על שפות ועל כינוייהן, והרי שתי דוגמות. במקום אחד – בשיר שחיבר נגד אנשי זמנר⁴⁷ – הוא כותב

לְהַתְּבוֹנֵן בְּנֵיב עֵבְרֵי אַרְמִי / וּבְמִדְבַר יְהוּדִי כְּעֵרְבִי.

שלוש שפות נרמזו במשפט הזה: ניב עברי, כלומר הלשון העברית, וניב ארמי הוא הלשון הארמית, או שמא הוא מדבר כאן על צירוף של עברית וארמית כאחד (האם רמז כאן ללשונות התלמודים ומדרשי האגדה, או אולי הוא מכוון ללשון הרבנית הבלולה עברית וארמית?). וכן מציין הוא את "מְדַבֵּר יְהוּדִי כְּעֵרְבִי"; נראה שכאן הוא רומז לערבית-יהודית או יותר נכון לסתם ערבית שגם יהודים מדברים בה.

ובמקום אחר הוא כותב⁴⁸

אש מבנות השיר בערה בי / לשיר בעברי או בערבי.⁴⁹

ד. עניינים במסורת הלשון

19. אני מבקש להפנות את תשומת הלב לנושא נוסף בכתיבתו של רס"ד. העוקב אחרי חיבוריהם של כל חכמי הדורות יכול למצוא בכתיבתם – כשהם משיחים לפי תומם – עדויות על דרך קריאתן של מילים קדומות, מספרות חז"ל ומיצירה רבנית אחרת. כך גם בכתיבתו של רס"ד אנו מוצאים עדויות עקיפות לא מעטות על קריאתן של מילים. להלן אביא שתי דוגמאות.

20. בידוע שהמילה "מְסוּרָה" היו לה מקבילות תצורה. וכבר בירר את עניינה פרופ' זאב בן־חיים,⁵⁰ ובאנו אנו ומילאנו אחריו בכל הנוגע לנוהג בקהילות המזרח והמערב. הראינו שהקריאה במגרב היתה בפי כול במאות השנים האחרונות מְסוּרָה;⁵¹ צורה זו יש לה שרשים בספרד של המאה ה־11 בכתיבתו של ר' יעקב בן אשר, "בעל הטורים",⁵² והנה, באחד משיריו של רס"ד מצאנו את הטור

מה נהדרה תורה וסוד מסרה.⁵³

הכתיב "מסרה" מכוון קרוב לוודאי לצורה מְסוּרָה שנתקיימה בפי חכמי פאס ומפנאס ובכל קיבוצי היהודים במגרב עד דורנו.

21. הנה דוגמה שנייה. מסורות הקריאה במשנה נחלקו בצורת הרבים של השם שְׁתִּיל. הטובות שבהן קוראות שְׁתִּילִים, צורה המכוונת ליחיד שְׁתִּיל. וכך אנו מוצאים שְׁתִּילִים / שְׁתִּילִין⁵⁴ (מעשרות ה, א), שְׁתִּילִי או שיתלִי⁵⁵ (תרומות ט, ז). מקורות טובים פחות גורסים שתילים, שתילי.

והנה רס"ד כותב בלא כל הכרח פרוזודי "והכובש ועוקר שתלים מפוארים",⁵⁶ בכווננו לפרק ה' במסכת מעשרות.⁵⁷

22. ואולם יש להיזהר לא ללכת שולל אחרי מראה העיניים גם בפרשה זו. שכן, אפשר שכתבים מסוימים נכפו על הכותב בשל צרכים שיריים ופרוזודיים. הנה דוגמה לזהירות המתחייבת.

48 ראה גויבאור, עמ' 14.

49 יושם נא לב למשחק המילים הנפלא במילים המתחרזות: בְּעֶרְהַ בִּי / בְּעֶרְבִי.

50 ראה פרטי הדברים אצל בן־חיים.

51 ראה בראש מוליצ"א, עמ' 329–332.

52 ראה שם, עמ' 331–332 (הערתו של בני אליצור אברהם נ"י).

53 ראה עובדיה, עמ' 70.

54 ראה זק"ש על אתר.

55 ואכן כ"י קאופמן קורא שְׁתִּילִי (צורת הנסמך של שְׁתִּיל).

56 ראה עובדיה, עמ' 75.

57 יושם נא לב שהוא קורא לְמַסְכַּת "מעשר ראשון" (ראה עובדיה שם).

במשנת כלים מצאנו "הנוגע בכבד העליון, בכבד התחתון, בנירים ובקירוס" (כא, א). הנירים הם החוטים הכרוכים על הקנים שהם חלק מן הנול.⁵⁸ ונחלקו העדים בצורת המילה – יש גורסים בַּנִּירִים, בצורן הרבים, ויש גורסים צורה בחתמת הזוגי: בַּנִּירִים (כך הוא בכתבי היד קאופמן ופרמה א).⁵⁹

רס"ד ברומזו לפרק הנ"ל כותב "והנוגע בנירים".⁶⁰ כלום יש כאן עדות בכתבתו לקריאה "בַּנִּירִים" בריבוי רגיל, או שמא כפי שאני נוטה לחשוב – החרוז ירים הוא שגרם את העדפת הקריאה הזאת, ואין בכתבתו של רס"ד כדי להעיד על מסורתו ועל מסורת מקומו בקריאת המילה במסכת כלים.

סיכום

23. ניסינו לעיין בכתבתו העברית של רס"ד תוך שאנו מצמצמים את עצמנו לשלושה מסלולים ועוד שביל צדדי אחד כמפורט לעיל:

א – שימוש במילים ובהוראות מיוחדות של מילים מן העברית בימי הביניים, שרס"ד מרחיב במעט את התייעוד עליהן, בהצטרפו לטובי הכותבים בדורות שקדמו לו, כגון שימוש בשמות הנדירים נְפִישָׁה וּבְרִיקוּת. בכאלה אין רס"ד מחדש כל עיקר, אלא מצטרף כעד נאמן לקיומן של צורות ושימושי לשון נדירים.

ב – במסלול השני דיברנו על צורות חדשות ועל מילים חדשות, ובכלל זה מילים שנשאלו לעברית ועוברת צורתן, שרס"ד יצרן לצורך מקומן בשל נסיבות פרוזודיות, אם מכורח המשקל אם בשל החריזה כצורות אֲדָרִים וּשׁוֹעָרִים. כאן ניכר כוחו של רס"ד כגדולים אשר בארץ שהיו לפניו. בקיאותו המופלגת במקרא ובספרות חז"ל וכוח השירה נצטרפו למסד שעליו בנה את חידושו.

ג – כמו כן מצאנו חידושים ממש; מהם מילים שלא נודעו לעת הזאת לפני כתיבתו של רס"ד כַּעֲגוּבָה וְהֶקְדָּם,⁶¹ ומהם משמעויות חדשות ששיוה למילים ידועות כדרך מה שהביע בצירופים "לשון מוסרים", "קול יעקב".

ד – אף ראינו שמכתבתו של רס"ד מבצבצות כאן וכאן עדויות על דרך קריאתן של מילים לא מקראיות כפי שהערנו על אודות השמות מְסָרָה וּשְׁתָּלִים.

24. ר' סעדיה אבן דנאן, שבלשונו העברית, עסקנו כאן היה אמן השירה ואמן הלשון; הוא הותיר אחריו מורשה לשונית רבת עניין בריבוי פניה. וגם במה שחידש לצרכי החרוז והמשקל רשם פרק חשוב בתולדות העברית. יפה בעיניי נטייתו של רבנו לעסוק גם בשמותיהן של לשונות ובכלל זה שמותיה של העברית: נִיב עֲבָרִי או סתם עֲבָרִי, שְׁפַת עֲבָרִי, קוֹל יַעֲקֹב, לְשׁוֹן מוֹסְרִים ועוד. משהו מן המורשה הזאת ביקשנו להראות כאן.

58 ראה פירושו של ר"ח אלבק על אתר.

59 וכן הוא בכתוב חסר גם בכ"י פרמה ב: בַּנִּירִים.

60 ראה עובדיה, עמ' 84.

61 נזכיר רק ששתי מילים אלו אין מי שהשתמש בהן לפני רס"ד ולאחריי. המילה השנייה משמשת בתקופות מאוחרות רק בתואר הפועל: פְּהֶקְדָּם.

קיצורים ביבליוגרפיים

אלקיים	שלמה אלקיים, לשונו של הפיוט העברי במרוקו במאות הי"ח – כ', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשנ"א.
בן-חיים	זאב בן-חיים, "מסורה ומסורת", לשונו כא (תשי"ז), עמ' 283-292 (נוסח מורחב מופיע בספרו, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב עמ' 405-416).
בן-נאים	יוסף בן-נאים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א.
בר-אשר, מוליץ"א	משה בר-אשר, מסורות ולשונו של יהודי צפון אפריקה, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשנ"ט.
ברתקוה	בנימין בר-תקוה, פיוטי רבי יעקב אבן צור, ירושלים תשנ"ח.
זק"ש	ניסן זק"ש (עורך), משנה זרעים עם שינויי נוסחאות מכתבי יד של המשנה, ב, ירושלים תשל"ה.
חזן, ארמית ועברית	אפרים חזן, "ארמית ועברית בשירת רבי דוד חסין", ממזרח ומערב ד (תשמ"ד), עמ' 111-123.
חזן, לשון	—, "לשון וסגנון בשירת רבי דוד קיים", פעמים 17 (תשמ"ד), עמ' 53-75.
חזן, השירה העברית	—, השירה העברית בצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ה.
חזן ואלבאו	אפרים חזן וד"א אנדרי אלבאו, תהלה לדוד, קובץ שירתו של רבי דוד בן-חסין זצ"ל – פייטנה של יהדות מרוקו, לוד תשנ"ט.
חימנס-סאנצ'ס	M. Jiménez-Sánchez, <i>Se'adyah Ibn Dan n, Sefer Ha-Šorašim</i> Introducción edición e índices, Granada 1996
כהן	משה כהן, ההקדמות והקדוקיות לספר השורשים של רבי סעדיה בן מימון אבן דנאן – בלשן, משורר והיסטוריון בתקופת גירוש ספרד, ירושלים תשס"א.
ממן	אהרן ממן, "ספר השורשים לרבי סעדיה אבן-דנאן מהדורת חימנס-סאנצ'ס", תרביץ סח (תשנ"ט) עמ' 287-301.
נויבאור	א' נאיבאור, מלאכת השיר (כוללת ליקוטים שונים מכתבי ידות), פרקנפורט ע"נ מיין 1865.
עובדיה	דוד עובדיה, פאס וחכמיה, ב, ירושלים תשל"ט.
קולין	<i>Le dictionnaire Colin d'arabe dialectal marocain sous la direction de Zakia Iraqai Sinaceur</i> , I-VIII, Rabat 1993- 1996
שיטרית, ר' דוד	"יוסף שיטרית, רבי דוד אלקאיים – משורר, תלמיד חכם ומשכיל", מבוא לדיוואן שירי דודים לר' דוד אלקאיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 17-28.
שיטרית, שירה ופיוט	יוסף שיטרית, שירה ופיוט ביהדות מרוקו, ירושלים תשנ"ט.
שרביט	שמעון שרביט, מסכת אבות לדורותיה – מהדורה מדעית, מבואות [ו]נספחים, ירושלים תשס"ד.